

The unspoken features of the poem and the literary atmosphere of the Qajar era

MohammadEbrahim Irajpour*

Abstract

In the different periods of Persian poetry, the smallest amount of original and fundamental research belongs to the theme of Return Literary style and the post-Safavid period. Although this historical section is hardly comparable with other literary periods due to the imitations and repetitions, abandoning and rejection of a vast section of history and culture of this land and the oblivion and the anonymity of the major works and great poets of this period will be followed by great losses.

This short-sighted view and underestimating approach to the poetry of the Return Literary style has led the features of the literary atmosphere and its governing rules of that period not to be known correctly. With precision in the literary community, and the interactions among the poets as well as the poetic products of this period, we will find the components and specifications that are the product of this era or have been shown more favorably than other periods of Persian poetry and literature.

In this article we will discuss these issues in two titles: one, the features of the literary atmosphere of the period of return, and another, the characteristics of poetry and literature of the return period.

In the study of the features of the literary environment of the period of return, the literary associations and their very important role in the formation of the poetry and style of this period are considered. It is also discussed about two categories of imitative ode or poem and Anjomani ode, as products of literary associations. The solid bond and unparalleled interaction of the Qajar court with poetry and literature is another distinguishing feature of the return period.

* Associate Professor of Persian Language and Literature, Payam Noor University, Tehran, Iran
irajpour20@yahoo.com

Received: 25/12/2018

Accepted: 10/02/2019

Also, the unprecedented appearance of the families of grace and art or poetry families, is an important component in the literary atmosphere of the period of return. In the second part of the article titled "The Features of Poetry and Literature of the Return Period", subjects such as the development of calligraphy and artistic writing among poets of this period, the abundance and diversity of Qajar periodicals and the important issue of similarity, change and inheritance of punctuality has been studied by providing appropriate evidence.

These features are indicative and sometimes unique examples that are seen in the literary atmosphere of the Qajar era and have remained hidden from the eyes of the scholars.

Keywords: Style of return, poetry, Qajar era, literary associations, calligraphy.

References

- Azodi, Ahmadkhan (1376). *Azodi History*, Abdul Hossein Navaei (emend.), Tehran: Elm.
- Bahar, Mohammad Taqi (1371). *Bahar and Persian Literature*, Mohammad Golbon (Try.) 2nd ed. Tehran: Amirkabir.
- Beizaei, Parto (1316). Biography of Sabahi Bidgoli Kashani, *Armaghan*, 18th year, April, p.124-109.
- Fathalishah-e Qajar (1370). *Full Court of Fath Ali Shah Qajar (Khaghan)*, Hassan Golmohammadi (Try.), Tehran: Atlas.
- Fotuhi, Mahmoud (1387). *Literature History Theory*, Tehran: Sokhan.
- Ghodsi, Manouchehr (1349). A family of grace and art in Isfahan, *Art and People*, No 100, February, p.33-37.
- Golchin Meani, Ahmad (1363). *History of Persian Tadkhors*, 2nd vol, 2nd ed., Tehran: Sanayi.
- Homayee, Jalaluddin (1343). *The Selected Trials of the Three Poets of Isfahan*, Tehran: Foroughi Bookstore.
- ----- (1375). *History of Isfahan: Volume of Art and Artists*, Mahdokht Banoo Homayi (Try.), Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
- ----- (1308). Homa, *Armaghan*, No 105-106, August and September, p.3265-338.
- Irajpour, Mohammad Ebrahim (1389). Hedayat Biography, *Mirror of Heritage*, No

- 46, spring and summer, p. 15-54.
- Isfahani Mazhab, Mohammad Ali (1321), *Glacial Tunnel*, Ahmad Golchin Meani (emend.), 3rd ed., Fars: Abdulreza Heidari Company.
 - Khavari, Fazullah Hosseini Shirazi (1378). *Tazkare-ye Xavari*, Mirhashem Mohattes (emend.), Tehran: Zangan.
 - ----- (1380). *Tarixe Zol - Qarneyn*, Naser Afsharfaz (emend.), Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly.
 - Literary Associations in Iran Literature Center: A review on the status of the most important literary associations in Shiraz (1388). *Poetry Quarterly*, No 68, P.28-30.
 - Mahmoud Mirza Qajar (1394). *Goshan Mahmoud*, Mirhashim Mohaddes (emend.), Tehran: Safir Ardehal.
 - Mazhab, Mohammad Ali (1390). *Introduction to Al-Motahmadi's Memoirs*, Hossein Masjedi (emend.), Isfahan: University of Isfahan.
 - Meskin, Mohammad Ali (13th Century), *Tazkare-ye Meskin (Manuscript)*, No 15434, Library of the Islamic Consultative Assembly.
 - Moallem Habib Abadi, Mohammad Ali (1362). *Pure Almighty*, 4th vol., 1st ed., Isfahan: Nefaez Mahtosubati Esfahan.
 - Modaih Negar Tafreshi, Ebrahim (1363). *Nazari Association Tazkare; along with Tazkar Mojdieh*, Iraj Afshar (Try.), Tehran: Babak.
 - Naghavi, Alireza (1343). *Persian dictionaries in India and Pakistan*, Tehran: Scientific Publication.
 - Rafiei Mehraghay, Abul Qasem (1345). *Tarix-e Xat va Xatati*, Tehran: Amirkabir.
 - Ranjbari Heidar Baghi, Ahmad (1394). A look at Tazkare-ye Asrar-e Alishahi and review and analysis of the correction of Hadiqat-ul Shoara-ye Asrar, *Heritage Quarterly Book Review*, 2nd year, No 6-7, Summer and Autumn.
 - Rezaei and others (1394). Analysis of several terms of literary criticism in the Safavid era, *Farhangestan Letter (Shebhe Qare Letter)*, No 5, autumn and winter.
 - Safaei, Ebrahim (n.d.). *Iranian Literary Movement in the Qajar era*. 2nd ed., Tabriz: Ibn Sina.
 - Sedaqat Hosseini, Seyed Reza (1390). Mohabat-nameh va Saqi-nameh Hakim Qolam-ali Shirazi, *Heritage Shahab Journal*, No 65-66, autumn and winter, p.337-359.
 - Sepehr, Mohammad Taqi (1377). *Nasex-ot Tavarix (History of Qajar)*, Jamshid Kianfar (Try.), 3 vols, 1st ed., Tehran: Asatir.

-
- Shafiee Kadkani, Mohammad Reza (1382). *History of Persian Literature from the Beginning of the Islamic Period to the present day*, Hojat-ollah Asil (trans.), 2nd ed., Tehran: Ney.
 - ----- (1382). Social Psychology of Persian Poetry (A Look at Phenomena), *Bokhara*, No 32, October and November, p.46-66.
 - Shafieian, Seyed Saeid (1393). Another look at literary tazkares, *Literary Arts*, No 11, autumn and winter, p.85-104.
 - Shakouri, Abulfazl (1368). The role of the title in rejali, *Yad*, No 16, autumn, p.97-138.
 - Tajrobe Kar, Nosrat (1350). *Poetry Style In Qajar Era*, Tehran: Masoud Sa'ad.
 - Vafa Zavaree, Mirza Mohammad Ali (1385). *Al-Baqirya's Most Significant Tale*, Hossein Masjedi (emend.), Isfahan: Cultural and Recreational Organization of the City of Isfahan.
 - Zarqani, Seyed Mahdi (1388). *Literary History of Iran and the Territory of Persian Language*, Tehran: Sokhan.

ویژگی‌های ناگفته شعر و فضای ادبی عصر قاجار

محمد ابراهیم ایرج‌پور*

چکیده

تحقیقات اصیل و بنیادی درباره موضوع شعر دوره بازگشت و عصر پس از صفویه، نسبت به دوره‌های دیگر شعر فارسی بسیار اندک است. این مقطع تاریخی شاید به دلیل تقلید و تکرار از دیگر دوره‌های ادبی کم‌اهمیت‌تر باشد؛ ولی ترک و طرد بخش عظیمی از تاریخ و فرهنگ این سرزمین و فراموشی و گمنامی آثار عمده و شاعران بزرگ این دوره نیز خسروانی بزرگ در پی خواهد داشت. همین کم‌مهری و ناچیزانگاری درباره شعر دوره بازگشت سبب ناشناخته ماندن ویژگی‌های فضای ادبی آن دوره و قوانین حاکم بر آن شده است. با تأمل دقیق در جامعه ادبی، تعاملات میان شاعران و همچنین محصولات شعری این دوره به مؤلفه‌ها و مشخصاتی برمی‌خوریم که یا محصول این عصر است یا نسبت به دیگر ادوار شعر و ادب فارسی به صورت ممتازتری نمودار شده است. در این مقاله در دو بخش با عنوان ۱. ویژگی‌های فضای ادبی دوره بازگشت و ۲. ویژگی‌های شعر و ادب دوره بازگشت، به موضوعاتی همچون انجمن‌های ادبی و روابط حاکم بر آن، گسترش خوش‌نویسی و هنرورزی در میان شاعران، اعتبار بسیار شعر و ادب در میان درباریان، فراوانی خاندان‌های اهل فضل و هنر و تغییر تخلص خواهیم پرداخت. این ویژگی‌ها نمونه‌هایی شاخص و گاه منحصر به فردی است که در فضای ادبی عصر قاجار دیده می‌شود و پیشتر از دیدگان پژوهندگان پنهان بوده است. در این مقاله به تفصیل و با ذکر نمونه‌های متعدد این ویژگی‌ها بررسی و تحلیل می‌شود.

کلیدواژه‌ها: دوره بازگشت، شعر، عصر قاجار، انجمن‌های ادبی، خوش‌نویسی.

مقدمه

مشهور است که تغییر سبک ادبی ماحصل تغییر در حکومت‌ها و تحولات اجتماعی است که منجر به تغییر در زندگی، نگرش و بینش مردم می‌شود (شمیسا، ۱۳۷۵: ۷۱). این تغییر و تحول در بستر زمان روی می‌دهد و به عبارت بهتر یک‌شبه اتفاق نمی‌افتد، بلکه آهسته‌آهسته و گاه با سپری شدن چند نسل این تغییر سبک در آثار ادبی خود را نمایان می‌سازد. از همین رو در میان بیشتر سبک‌های ادبی، سبک بینابینی نیز وجود دارد و اگرچه از منظر تاریخی «دوره بین انقراض صفویه تا آغاز سلطنت فتحعلی‌شاه را» که از نظر شعری دوره فقیری است - دوره فترت می‌نامند» (شمیسا، ۱۳۷۴: ۳۰۵). اما در واقع تنها سبکی که در طول تاریخ ادبی ایران آگاهانه و به یک‌باره از طرف تعدادی از شاعران بنیاد نهاده شد، نهضت بازگشت بوده است. شاعران این

دوره چون روی در گذشته و همّت در تقلید شاعران پیشین داشته‌اند، غالباً مهجور و کم‌قدر دانسته شده‌اند و شعر بازگشت نیز چنان‌که بایسته و شایسته بوده، مطالعه و تحقیق نشده‌است.

البته دربارهٔ این دوره آثاری به‌صورت کتاب یا مقاله به چاپ رسیده‌است که از آن جمله می‌توان به این آثار اشاره کرد: سبک شعر در عصر قاجاریه نخستین پژوهش این حوزه (تجربه‌کار، ۱۳۵۹۰)؛ *از صبا تا نیما* به قلم آریین‌پور (۱۳۷۲) در دو جلد و جلد سوم آن با عنوان *از صبا تا روزگار ما* که از موضوع این مقال بیرون است. مکتب بازگشت نوشتهٔ شمس لنگرودی (۱۳۷۵)، تاریخ ادبیات ایران در دورهٔ بازگشت ادبی خاتمی (۱۳۷۳) و اثری تازه تر از محمد مهدی رضاپورآکردی به نام *پژوهشی در شعر دورهٔ نخست بازگشت* (۱۳۹۴) مقالات متعددی نیز دربارهٔ این دوره و شعر عصر قاجار نوشته شده‌است. اشکال عمدهٔ این آثار آن است که بیشتر از منظر تاریخ ادبیات و معرفی صرف شاعران و آثار این دوره تألیف شده‌اند. مقالات تخصصی نیز بیشتر از منظر زبانی و جزئی به شعر این عصر توجه کرده‌اند. به‌هرروی، دورهٔ بازگشت محملی گسترده برای پژوهش‌های تازه دارد. در این مقاله که ماحصل چندین سال مطالعهٔ دیوان‌های شاعران دورهٔ بازگشت و تذکره‌های این دوره است، برخی از ویژگی‌های بارز و ناگفتهٔ شعر بازگشت و جامعهٔ ادبی آن روزگار ذیل دو عنوان ۱. ویژگی‌های فضای ادبی و ۲. ویژگی‌های شعر و ادب بررسی کرده‌است:

۱. ویژگی‌های فضای ادبی دورهٔ بازگشت ادبی

در این بخش، عوامل و شرایط خاص تأثیرگذار بر شعر و ادب این دوره بررسی و مشخصاً سه ویژگی خاص و ناگفتهٔ این دوره بررسی خواهد شد که عبارت‌اند از: ۱. انجمن‌های ادبی، ۲. تعامل کم‌سابقهٔ دربار با شعر و جامعهٔ ادبی و ۳. خاندان‌های فاضل و ادب‌دوست.

۱-۱. انجمن‌های ادبی بارزترین نمود فضای ادبی در دورهٔ بازگشت

به‌شکل خلاصه، دورهٔ بازگشت، محصول انجمن‌های ادبی است. اگر در مقاطعی از تاریخ ایران دربار شاه و گاهی خانقاه، مأمّن و پناهگاه شعر فارسی بوده‌است، در عصر بازگشت، این انجمن‌های ادبی هستند که محل تولید و تعیین طریق شعر فارسی واقع می‌شوند. این انجمن‌ها به‌شکلی که امروز می‌شناسیم از دورهٔ زندیه در نیمهٔ دوم قرن دوازدهم و با انجمن مشتاق شکل گرفت و سنگ بنای نهضت بازگشت در همین انجمن نهاده شد. متأسفانه از جزئیات انجمن مشتاق و چگونگی برگزاری جلسات آن آگاهی چندانی نداریم؛ اما می‌دانیم مرام‌نامهٔ شاعران این انجمن پیروی تام‌وتمام از شاعران پیشین سبک عراقی و خراسانی بوده‌است. نامدارترین شاعران این انجمن عبارت بودند از: طبیب اصفهانی (م ۱۱۷۱ق)، عاشق (م ۱۱۸۱ق)، هاتف (م ۱۱۹۸ق)، صهبای قمی (م ۱۱۹۱ق)، لطفعلی بیگ آذر (م ۱۱۹۵ق)، شعله (م ۱۲۰۶ق)، صباحی بیدگلی (م ۱۲۰۶ق)، صبای کاشانی (م ۱۲۳۸ق) و رفیق اصفهانی (م ۱۲۱۲ق) که تا زمان درگذشت مشتاق در ۱۱۷۱ق در این انجمن حضور فعال داشتند. پس از مشتاق سنت برگزاری انجمن‌های ادبی در اصفهان که مهد شعر بازگشت بود، ادامه و حتی گسترش یافت؛ چنان‌که در دوره‌هایی همزمان چند انجمن ادبی برگزار می‌شد. انجمن‌های ادبی که پس از مشتاق در اصفهان برقرار شد، به اجمال از این قرار بود:

- انجمن واله به‌کوشش آقامحمدکاظم واله اصفهانی (متوفی ۱۲۲۹ق)
- انجمن نشاط با مدیریت معتمدالدوله نشاط اصفهانی (۱۲۴۴ق) که تا زمان حضورش در اصفهان برقرار بود.
- انجمن ابوالفقرا به ریاست ملامحمد باقر گزی اصفهانی که تا زمان فوتش (۱۲۶۸ق) دوام داشت.
- انجمن عنقا به‌همت محمدحسین عنقا فرزند ارشد همای شیرازی در دو مقطع زمانی، نخست: ۱۲۸۶ تا ۱۲۸۸ و سپس از ۱۲۹۲ تا اوایل قرن چهاردهم.

- انجمن سرتیپ با سرداری سید علی‌نقی خان اوحدی (م ۱۳۳۹ق) که تا زمان مشروطیت ادامه یافت.
 - انجمن حقایق با مسئولیت سید محمد حقایق شیرازی (۱۳۳۹ق).
 - انجمن شیدا به همت میرزا عباس‌خان دهکردی متخصص به شیدا با همکاری منعم که تا سال ۱۳۴۵ق امتداد داشت.
 - انجمن فرهمند که به کوشش میرزا عبدالحسین خان فرهمند و تا آخر عمر او در سال ۱۳۵۳ق برپا بود (همایی، ۱۳۴۳: ۱۱۱-۱۱۷؛ اوحدی، ۱۳۴۵: ۱۶۳-۱۶۶؛ سپنتا، ۱۳۶۵: ۳۸۵-۳۹۶ و بیابانکی، ۱۳۸۸: ۵۶-۵۸).
- خاستگاه انجمن‌های ادبی، اصفهان بود و اندک‌اندک در شهرهای دیگر نیز چنین انجمن‌هایی برپا شد. صباحی بیدگلی از اعضای جوان ولی نامدار انجمن مشتاق، در زمان حکومت جعفرخان زند (۱۲۰۱ق) به شیراز می‌رود و مدتی در این شهر شهره به شعر و ادب اقامت می‌کند (بیضایی، ۱۳۱۶: ۱۱۴)، او برای نخستین بار با تجربه انجمن مشتاق، شاعران آن دیار مانند: محمدصادق منشی موسوی متخلص به نامی، میرزانصیر اصفهانی، آذر بیگدلی و تعدادی دیگر را در کنار هم می‌آورد و انجمن صباحی را بنیان می‌گذارد. پس از او نیز در شیراز انجمن‌های دیگری مانند انجمن وفا، انجمن عالی، انجمن بسمل، انجمن وصال تشکیل می‌شود (بی‌نا، ۱۳۸۸: ۲۸-۳۰). در تهران، چنان‌که استاد همایی ذکر می‌کنند، اولین انجمن ادبی «مربوط است به اوایل عهد سلطنت ناصرالدین شاه که شاهزاده فاضل فضیلت‌پرور، اعتضاد السلطنه علی‌قلی میرزادر سال ۱۲۶۷ انجمنی تأسیس کرد»، دقت به این سال نشان می‌دهد نخستین انجمن مشهور پایتخت سال‌ها پس از انجمن مشتاق شکل گرفته است (همایی، ۱۳۴۳: ۱۱۷).
- از ویژگی‌های این انجمن‌ها چنین بود که در هر هفته، یک روز غالباً در جمعه‌ها بعد از ظهر، شاعران در منزل مؤسس انجمن جمع می‌آمدند. البته انجمن‌هایی نیز بود که هر هفته سیار در منزل یکی از شعرا برگزار می‌شد. پس از شروع انجمن به ترتیب از صاحب‌کسوتان و بزرگان شعرا، اشعار خود را قرائت می‌کردند و پس از پایان هر شعر چنانچه نکته پیشنهادی یا اصلاحی به ذهن دیگر شاعران و بزرگان آن جمع می‌رسید، ابراز می‌داشتند. درباره این انجمن‌ها دو موضوع ادبی مهم شکل گرفت و در میان شاعران آن زمان معمول شد: ۱. غزل یا قصیده طرحی ۲. قصیده انجمنیه.
- ۱-۱- **غزل یا قصیده طرحی:** «شعری بود اعم از قصیده معروف یا غزل مشهوری که از شاعران نامدار گذشته انتخاب و در انجمن مطرح می‌شد تا دیگر شعرا با تبعیت کامل از آن و بر همان وزن و قافیه اما با نوآوری در مضامین، صنعت‌پردازی و به کار بردن واژگان و اصطلاحات تازه، نظیره‌ای بر آن قصیده یا غزل بسرایند. اصطلاح «غزل طرحی» در شمار اندکی از متون عهد صفوی و تذکره‌های سبک هندی نیز با همین معنا به کار رفته است (رضایی و دیگران: ۱۳۹۴: ۱۰۱). به عبارت بهتر، عمر این مقوله ادبی به پیش از دوره بازگشت برمی‌گردد و از اختراعات این دوره نیست؛ ولی در عهد زند و قاجار به‌طور بی‌سابقه‌ای رشد کرد و در انجمن‌های ادبی فراگیر شد. در تذکره مسکین که تا امروز به چاپ نرسیده، نمونه‌های مناسبی از این غزل‌های طرحی را می‌توان یافت. مسکین که از شاعران پیشکسوت انجمن ابوالفقرا و جامع اشعار این انجمن بوده، در مقدمه یکی از تذکره‌های خود، به حال‌وهوای انجمن و اشعار طرحی در آن چنین اشاره می‌کند: «در هر روز آدینه در دارالفقر یکی از دعاگویان دولت با بها که ملقب به ابوالفقراست و این معنی را اسمی بامسمی والاسماء تنزل من السماء انجمن کنند و از غث و سمین و محاسن و معایب اوزان و قوافی سخن رانند، و هر روز یکی از قصاید یا غزلیات استادان ماتقدم را که در این فن شریف مسلم‌اند، نه به رسم افاده بل به قانون استفاده جوابی اعاده و تخلص به نام نامی یکی از ائمه انام یا القاب گرامی پادشاه ایام و اولیای دولت قوی نظام نمایند» (مسکین، قرن ۱۳: ۱).
- اشعار طرحی نه تنها شاعر را به تبعیت از گذشتگان وادار می‌کرده، با شرایط ازپیش تعیین‌شده برای وزن، قافیه و مضمون، شاعران را به‌طور ریاضت‌گونه‌ای در این تقلید و تبعیت محدود می‌کرده است. نتیجه اشعار طرحی، تولید غزل و قصاید متعددی هرچه شبیه‌تر به یکدیگر بود که اگرچه در ساخت هر یک هنرمندی و ظرافت خاص به‌کار رفته بود، به‌دلیل محدودیت‌های وزن و قافیه و درون‌مایه، شباهت و یکسانی تفکیک‌ناپذیری در این اشعار دیده می‌شد.

۱-۲. **قصاید انجمنیه:** یکی از برون‌دادهای انجمن‌های ادبی در دوره بازگشت قصاید انجمنی است که شاعر در ضمن این نوع از قصیده به معرفی تک‌تک شاعران حاضر در آن انجمن مبادرت می‌کرد. قدیمی‌ترین قصاید انجمنی مربوط به انجمن ابوالفقرا اصفهان است که ملامحمدباقر گزی مدیریت آن را برعهده داشت.

استاد همایی در مقدمه برگزیده دیوان سه شاعر اصفهان سه قصیده انجمنیه، به ترتیب از عمان سامانی، مسکین اصفهانی و محمدکاظم قالب‌تراش متخلص به چاووش نقل کرده‌اند. قصیده عمان سامانی از چهارده شاعر حاضر در انجمن ابوالفقرا نام می‌برد و مطلع قصیده چنین است:

«دیگران را شور بستان بر سر و شوق چمن
ما و رندان غزلخوان و فضای انجمن»
(همایی، ۱۳۴۳: ۱۳۴)

قصیده دیگری که استاد همایی از مسکین نقل کرده‌اند، در اصل از شاعری زبردست به نام میرزا آقا قناده متخلص به پروین است و این قصیده در یکی از تذکره‌های خطی مسکین به نام این شاعر ثبت شده است.^۱ مطلع این قصیده که نام بیست و سه نفر از شاعران انجمن را در خود دارد، چنین است:

«نوبهار آمد و گلزار پی نشو و نماست
باد فروردین در طرف چمن نافه‌گشااست»
(همان: ۱۴۱)

البته مسکین قصیده انجمنیه دیگری دارد که در نسخه خطی همین تذکره (صص ۲-۵) موجود است. قصیده انجمنیه چاووش، شامل ۴۹ شاعر می‌شود و به مراتب از نظر زبان ادبی و هنری غنی‌تر است:

«دلا تو تاجور شهر بند امکان باش
بخواه تاج ز فرّهما و سلطان باش»
(همان: ۱۴۶)

همای شیرازی، جد استاد همایی نیز قصیده‌ای بلند در وصف انجمن شعرای تهران دارد که به نام ناصرالدین‌شاه سروده است (همایی، ۱۳۰۸: ۳۲۸). این‌گونه قصاید انجمنیه در اشعار دوره بازگشت به‌وفور یافت می‌شود و حاوی اطلاعات بسیار سودمندی هم درباره شاعران و هم انجمن‌ها و چگونگی برگزاری جلسات بوده است که دستمایه پژوهشی مستقل و مفید خواهد بود. قصاید انجمنیه را از نظر ذکر نام شاعران می‌توان به دو دسته مستقیم یا صریح و غیرمستقیم یا ضمنی تقسیم کرد. در قصاید انجمنیه مستقیم یا صریح، شاعر آشکارا و به‌طور مشخص نام شاعران انجمن را در قصیده خود می‌آورد، مانند قصیده عمان سامانی که چند بیت از آن نقل می‌شود:

«آن یکی مسکین و در گنجینه طبعش نهران
هرچه لعل اندر بدخشان است و دُر اندر عدن
وان دگر پرتو که خورشیدی است با فر و شکوه
ز آسمان مردمی در انجمن پرتو فکن...
وان دگر افسر که می‌شاید به بازار سخن
رشته اشعار او را گوهر جان‌ها ثمن»
(همایی، ۱۳۴۳: ۱۳۷)

(در قصیده انجمنیه غیرمستقیم یا ضمنی که از ارزش ادبی و هنری بیشتری برخوردار است، شاعر از نام یا تخلص شاعران انجمن برای معنا و مفهوم بیت استفاده می‌کند. ابیات این قصاید انجمنی معنای مستقلی دارد و تخلص شاعران انجمن، جزو کلمات تشکیل‌دهنده ابیات است که به‌طور غیرمستقیم به هر شاعر اشاره دارد. شاعر با مضمون‌پردازی از این تخلص‌ها، گونه‌ای ایهام تناسب ایجاد می‌کند که هم معنای مستقل بیت را شکل می‌دهد و هم به‌طور ضمنی نام شاعران انجمن را در قصیده ذکر می‌کند. نکته مهم در این قصاید اینجاست که اگر خواننده با نام شاعران این دوره آشنایی نداشته باشد، تشخیص نام و تخلص شاعران در زنجیره کلمات هر بیت، برای او دشوار و گاه ناممکن خواهد بود. برای نمونه ابیاتی از قصیده چاووش اصفهانی نقل و نام شاعران پررنگ‌تر درج می‌کنیم:

«دلا تو تاجور شهر بند امکان باش
 به بزم منعم و مسکین چو پرتوی فکنی
 بخواه تاج ز فرّهما و سلطان باش
 تو زیب افسر رندان پاک دامان باش
 نهان ز چشم سکندر چو آب حیوان باش»
 (همان، ۱۴۷)

۱-۲. پیوند استوار و تعامل کم سابقه دربار قاجار با شعر و ادب

از اواخر صفویه و در سراسر دوره افشار و حتی زندیه و همچنین زمان سلطنت آقامحمدخان قاجار شعر و ادب یکسره راه زوال و قهقرا را می‌پیمود و دربار، بزرگترین حامی و محیی شعر و هنر، هیچ توجهی به این مقوله نداشت تا در زمان فتحعلی‌شاه که در عین بی‌کفایتی او در مملکت‌داری، باید او را منجی دوباره شعر، ادب و هنر دانست. او هرچه در سیاست و اداره کشور بد عمل کرد، در نجات دوباره شعر و پرورش شاعران، نهایت کارآمدی و کاردانی را از خود نشان داد. یکی از آرزوهای او تبدیل دربارش به شوکت و عظمت عصر غزنویان بود و اساساً استقبال بسیار او از شاعران نیز از این مسئله نشئت می‌گرفت. ملک‌الشعرا ی‌بهار در سخنرانی خود با عنوان درباره بازگشت ادبی ایران می‌گویند: «نادرشاه به شعر و شعرا اعتنایی نداشت. شعرا هم به او اعتنایی نداشتند... کریمخان معلوم نیست صله شعر به کسی داده باشد... آغامحمدخان به شعرا اعتنایی نداشت؛ اما چنان‌که گفتیم فتوحات نادر و کریمخان و آغامحمدخان و امنیت سی‌ساله عهد کریم‌خان مقدمه کار را فراهم ساخته بود تا فتحعلی‌شاه به تخت نشست. خود فتحعلی‌شاه شاعر بود و تاریخ می‌دانست. به نظر می‌رسد که شاهنامه را خوانده و هم از دربار غزنویان باخبر بود یا از شعرا شنیده بود. از این رو شعری که عهد او را دریافته، فایده‌های خوبی از هنر خود بردند... سبک شعر در این دوره تکمیل می‌شود و غزل به درجه حافظ اوج می‌گیرد» (بهار، ۱۳۷۱: ۴۹/۱ - ۵۵).

در بررسی عوامل ایجاد چنین دوره پرشکوهی باید گفت میراث فراوان، آرامش نسبی، شعری قابل، درباریان ادب‌دوست و علاقه ذاتی شاه به شعر، فتحعلی‌شاه را در «احیای یک دوره مشعشع شعری، مانند دوره سلطان محمود غزنوی موفق ساخت» (همان: ۴۹). غیر از مقرری و مواجبی که برای شاعران در دربار قاجار تعیین شده بود، کم نبود صله‌های بیرون از وصفی که به مناسبت‌های مختلف به شاعران پرداخت می‌شد. در یک نمونه مشهور فتحعلی‌خان صبا از جانب فتحعلی‌شاه مامور به سرودن شاهنامه‌ای در اوصاف جنگ‌ها و فتوحات این شاه بی‌کفایت قاجاری می‌شود. صبا پس از صرف سه‌سال شهنشاه‌نامه را در چهل‌هزار بیت می‌سراید و به فتحعلی‌شاه تقدیم می‌کند و «شاه بسیار صبا را تحسین کرد و به وی چهل‌هزار مثنوی طلا صله داد (هر بیت یک مثنوی طلا) و به فتحعلی‌خان گفت: سلطان محمود غزنوی به فردوسی وعده‌ای داد و عمل نکرد، ما بدون آنکه وعده داده باشیم وعده سلطان محمود را درباره تو عمل می‌کنیم» (صفایی، بی‌تا: ۱۲). در این جمله‌ها، علاوه بر گزارش صله بی‌حسابی که به صبا پرداخت شده‌است، به‌طور نامحسوس و ضمنی می‌توان به علاقه پادشاه قاجار به مقایسه و برترانگاری خود نسبت به محمود غزنوی پی برد. در نمونه‌ای دیگر از این دست صله‌های سخاوتمندانه، وقتی فتحعلی‌شاه به بیماری و مشغله معتمدالدوله نشاط پی می‌برد، «دستور داد که سی‌هزار تومان مسکوک طلا از خزانه به خانه نشاط بفرستند و ضمن نامه‌ای به نشاط نوشت: حیف باشد دل دانا که مشوش باشد» (فتحعلی‌شاه، ۱۳۷۰: ۱۰۱: مقدمه). محمدشاه و ناصرالدین‌شاه نیز در ارج‌گذاری به شعر و ادب و رواج آن از فتحعلی‌شاه تبعیت کردند.

نکته مهم دیگر که در ارتباط قاجاریان با شعر و فضای ادبی آن روزگار باید بدان اشاره کرد، این است که در هیچ دوره تاریخی این اندازه شاه و شاهزاده شاعر نمی‌توان یافت. «از هفت تن پادشاهان قاجاریه چهار نفرشان نه تنها به شعر و ادبیات علاقه تمام داشته‌اند، بلکه خود شعر هم می‌گفته‌اند که مقصود فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه و محمدعلی‌شاه و احمدشاه قاجار است» (تجربه‌کار، ۱۳۵۰: ۱۳۴). دیوان فتحعلی‌شاه با تخلص «خاقان» و ناصرالدین‌شاه با تخلص «ناصر» به چاپ رسیده‌است.^۲ گرایش و رویکرد به شعر و شاعری در عصر قاجار تنها به این پادشاهان محدود نمی‌شود، بلکه غیر از شاهان قاجاری، قریب

به اتفاق فرزندان آنان و طیف گسترده‌ای از درباریان نیز در سرودن شعر دست داشته‌اند. تقریباً نیمی از پسران فتحعلی‌شاه به تبعیت از پدر شعر سروده و تخلص و دیوان داشته‌اند. فتحعلی‌شاه در هنگام مرگ ۶۰ فرزند ذکور داشت که از میان آنها بنا بر گواهی تذکره‌ها ۲۴ نفرشان شاعر بودند^۳ (سپهر، ۱۳۷۷: ۱/ ۵۲۳ - ۵۲۶؛ خاوری، ۱۳۸۰: ۲/ ۹۸۹ - ۱۰۰۵؛ همو، ۱۳۷۸: ۱۳ - ۴۰؛ عضدی، ۱۳۷۶: ۳۶۰ - ۳۶۵، محمود میرزا، ۱۳۹۴: ۲۵ - ۸۷).

غیر از شاهزادگان، درباریان بسیاری نیز در دوره قاجار به سرودن اشعار پرداخته‌اند که از معروف‌ترین آنها میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی متخلص به «ثنایی» و پدرش میرزاعیسی، وزاری فتحعلی‌شاه، میرزا آقاسی متخلص به «فخری»، وزیر محمدشاه، میرزاتقی علی‌آبادی با تخلص «صاحب» و وزیر دربار و مستوفی فتحعلی‌شاه می‌توان نام برد. تعداد این دست رجال درباری در عصر قاجار بسیار است و در تذکره/نجم‌نصری بیش از بیست تن از این درباریان معرفی شده‌اند و نمونه اشعارشان آورده شده‌است. این میزان از تمایل شاهان، شاهزادگان و درباریان قاجاری به شعر و ادب در تاریخ ایران سابقه ندارد و نقش مؤثر و عمیقی در گسترش شعر و ادبیات آن روزگار داشته‌است. از سویی، بی‌کفایتی سیاسی و ضعف کشورداری این پادشاهان و از سوی دیگر مقارنت این دوره با نهضت بازگشت و موضوع تکرار و تقلید در شعر، باعث شده‌است پژوهندگان ادبی به این ارتباط دوسویه دربار و ادبیات پرداخته باشند.

۳-۱. خاندان‌های اهل فضل یا شاعران خاندانی

در طول تاریخ ادبیات ایران هیچ‌گاه به اندازه عهد قاجار خاندان‌های فاضل و شاعر نداشته‌ایم. با نگاهی به بلندای پرافتخار تاریخ شعر فارسی، شماری از خانواده‌ها یا خویشاوندان اهل فضل و ادب را می‌بینیم که از معروف‌ترین آنها در قرن ششم و هفتم به جمال‌الدین عبدالرزاق و پسرش کمال‌الدین اسماعیل یا برادران جوینی شمس‌الدین و محمد، یا در جرگه عرفان برادران غزالی، یا خاندان بهاء ولد و فرزندش مولانا و پسر او سلطان ولد را می‌توان نام برد. در قرن نهم و دهم نیز می‌توان از حسین واعظ کاشفی و فرزندش فخرالدین علی صفی و دایی او عبدالرحمان جامی یاد کرد. از این دست خانواده‌های فحل و اهل فضل در عصر قاجار بسیار می‌شناسیم و به جرئت می‌توان گفت شمار این خاندان‌های فرهیخته از تمام ادوار پیشین تاریخ فرهنگ و ادب ایران افزون بوده‌است. برای نمونه به شماری از این خاندان‌ها که در سراسر ایران سر برآورده بوده‌اند، اشاره می‌شود:

- در شیراز وصال شیرازی که شش فرزند ذکور داشت و همگی شاعر، خطاط و هنرمند بودند به این ترتیب: ۱. میرزا احمد وقار (م ۱۲۸۹ق)، ۲. میرزامحمود متخلص به حکیم (م ۱۲۷۴ق)، ۳. میرزامحمد متخلص به داوری (م ۱۲۸۴ق)، ۴. میرزا ابوالقاسم متخلص به فرهنگ (م ۱۳۰۹ق)، ۵. میرزامحمد اسماعیل متخلص به توحید (م ۱۲۸۶ق) و ۶. میرزا عبدالوهاب متخلص به یزدانی (م ۱۳۲۸ق).

- در چهار محال، خاندان قطره در شعر و ادب شهرت بسیار داشتند. فرزند بزرگ او لطف الله متخلص به «دریا» (م ۱۲۹۰ق) و فرزند دیگرش میرزا عبدالله «ذره» (م ۱۲۸۵ق)، سه فرزند ذره نیز شاعر بودند و به ترتیب «خورشید»، «عمان» و «قلزم» تخلص داشته‌اند که عمان سامانی با سرودن منظومه گنجینه‌الاسرار در میان معاصرانش به شهرتی بی‌سابقه دست یافت. فرزندان این سه برادر که نوادگان ذره بودند، نیز در شعر دستی داشته‌اند که از جمله فرزند عمان با تخلص «محیط» و فرزند «قلزم» با تخلص «جیحون» شعر سروده‌اند (رضایی، ۱۳۸۹: ۷۸).

- در اصفهان خاندان میرزامحمد علی مسکین که نه تنها خود شاعر و مؤلف چندین مجموعه شعر از شاعران انجمن ابوالفقرا بود، دو فرزند او یکی منعم اصفهانی و دیگری عبدالرحیم افسر نیز هردو شاعر بودند. افسر علاوه بر شاعری در خط از سرآمدان روزگار بود و فرزند او نیز میرزا فتح‌الله خان جلالی هم در شاعری و هم در خط بسیار چیره‌دست بود و استاد طرب (پدر مرحوم جلال‌الدین همایی) در خطاطی همین میرزا فتح‌الله خان جلالی بوده‌است (← قدسی، ۱۳۴۹: ۳۳ - ۳۷).

همای شیرازی اصالتاً اهل شیراز بود، ولی در اصفهان سکنا گزید و سه فرزند نامدار او در این شهر بالیدند و در شعر و

ادب به شهرت دست یافتند: نخست پسر بزرگش، عنقا که از انجمن داران بزرگ عهد خویش بود، دومین سها و سومین طرب تخلص داشتند. همایی که خود ادیب بی‌مانند و در شعر نیز با تخلص «سنا» دیوانی از خود به یادگار گذاشته، فرزند همین طرب بودند و کتاب بسیار مفید برگزیده دیوان سه شاعر اصفهان را در شرح احوال و اشعار این سه برادر نامور تألیف کردند. از این دست خاندان‌های فرهنگی و شاعرپرور بسیار در جای‌جای ایران عهد قاجار می‌توان سراغ گرفت که خود موضوع پژوهشی مستقل می‌تواند باشد؛ نمونه‌وار و به اختصار می‌توان به این‌ها اشاره کرد: خاندان دنبلی در خوی و آذربایجان، خاندان نواب شیرازی صاحب تذکره دلگشا، خاندان صبای کاشانی و برادرزاده‌اش میرزااحمد صبور که بعدها خاندان صبوری و بهار در خراسان از آنان امتداد یافت.

گفتنی است اگرچه امروزیان بارها با شلاق تکراری خواندن و چوب تقلیدی دانستن بر سر دوره بازگشت و گرده ادبیات عصر قاجار کوبیده‌اند و آنچه‌ان در زدودن و بی‌قدر کردن این دوره اغراق کرده‌اند که حتی معتقدند: «درواقع شعر فارسی در ایران دوره قاجار و زندیه چنان است که اگر از تاریخ ادبیات فارسی زدوده می‌شد، چیزی از دست نرفته بود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۲: ۶۰)، اما نباید از یاد برد که ادیبان بی‌تکرار معاصر همچون ملک‌الشعرا بهار، جلال‌الدین همایی، ادیب نیشابوری، بدیع‌الزمان فروزانفر و سعید نفیسی یا از دل خاندان‌های فاضل ادیب و هنرشناس عصر قاجار سر برآورده یا در نزد آنان توشه ادب اندوخته‌اند. این استادان مسلم ادبیات، محصول فضای علمی و ادبی عصر قاجار بوده‌اند؛ عصری که نیاز به بازنگری و شناخت بیشتر دارد.

۲. ویژگی‌های شعر و ادب دوره بازگشت ادبی

در این بخش به مؤلفه‌های ناگفته اما مشهود در شعر و ادبیات این دوره پرداخته می‌شود. سه ویژگی مشخص در این دوره عبارت‌اند از: نخست، تلفیق شعر و هنر به‌ویژه خطاطی؛ دوم، فراوانی و گوناگونی تذکره‌ها و سوم، تشابه، تغییر و توارث تخلص است.

۲-۱. تلفیق شاعری و خطاطی

با مطالعه احوال اغلب شاعران قاجار درمی‌یابیم که گویی اصل و قاعده‌ای نانوشته در میان شاعران دوره بازگشت معمول بوده‌است که شاعر باید زیبانویس و خطاط باشد. همان‌گونه که بیشتر شاعران سبک خراسانی در شناخت و نواخت موسیقی و هنر نوازندگی دستی داشته‌اند، گویا شاعرانی هم که از آنان تقلید می‌کرده‌اند، باید علاوه بر شاعری، هنر دیگری نیز می‌اندوختند. این هنر در جامعه به‌شدت مذهبی و بسته قاجار نمی‌توانست موسیقی باشد، ولی به‌جای آن خط و هنرمندی در نگارش جایگزین مناسبی بود.

در این عهد به شاعران زیادی برمی‌خوریم که کفه هنرمندی آنان در خطاطی سنگین‌تر از کفه شاعریشان بوده‌است؛ همچون میرزاعلیرضا پرتو (همایی، ۱۳۷۵: ۸۱) یا میرزا عبدالرحیم افسر و فرزندش فتح‌الله‌خان جلالی (همان: ۱۰۶)، میرزا عبدالوهاب نشاط اصفهانی (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۵: ۱۶۰)، میرزا محمد رضا کلهر (همان: ۱۷۷).

اساساً در این عهد هنر خطاطی رواج و گسترش بسیاری می‌یابد و فهرست خوش‌نویسان از قرن هفتم به بعد که در کتاب تاریخ خط و خطاطی ارائه شده، گویای این مدعاست. در این اثر به ترتیب در قرن هفتم: ۱۳، قرن هشتم: ۱۷، قرن نهم: ۴۵، قرن دهم: ۱۲۲، قرن یازدهم: ۳۱۲، قرن دوازدهم: ۱۴۶ و در قرن سیزدهم از ۴۷۰ خطاط نام برده شده‌است (همان: ۱۷۸-۲۵۹). قریب به اتفاق این خوش‌نویسان یا در شعر و ادب دستی توانمند داشته‌اند یا اینکه کم و بیش از آنان ابیاتی به جا مانده و در تذکره‌ها از آنان یاد شده‌است. با مراجعه به هریک از تذکره‌های عصر قاجار تقریباً از میان هر دو یا سه شاعر به یک شاعر خطاط و خوش‌نویس بر می‌خوریم و این نکته در تعیین جایگاه شاعران قاجاری در آن عصر ملاک معتبری به‌شمار می‌رفت.

۲-۲. فراوانی و گوناگونی تذکرةهای عصر قاجار

تذکرةها فقط اطلاعات مربوط به زندگی شاعران و نمونه اشعار آنان را دربر نداشت، بلکه مهم‌ترین منابع برای شناخت جریان شعر هر دوره و مایه اصلی علمی چون تاریخ ادبیات، سبک‌شناسی، جامعه‌شناسی ادبیات و نقد ادبی همین تذکرةها بوده‌اند. قدیمی‌ترین تذکرةهای فارسی در قرن ششم نگاشته شدند و با گذشت زمان، اقبال بیشتری به نگارش تذکرةهان شان داده شد. بهترین منابع در شناخت این گونه ادبی، به ترتیب تاریخی نخست کتاب *تذکرةنویسی فارسی در هند و پاکستان* رساله علیرضا نقوی، زیر نظر مرحوم پرویز ناتل خانلری بوده که در سال ۴۰ - ۴۱ تألیف شده و در سال ۱۳۴۳ در انتشارات علمی به چاپ رسیده است. در این کتاب ۹۲ تذکرة که در هند و پاکستان به نگارش درآمده، معرفی شده و علاوه بر این نه ضمیمه مفید و مختلف درباره تذکرةها به کتاب افزوده شده است. مقدمه مفید و تحلیلی، دسته‌بندی دقیق تاریخی و ارائه اطلاعات کافی درباره نسخ خطی هر تذکرة از امتیازات این اثر است. کتاب ارزشمند دیگر که در سال ۱۳۴۷ به چاپ رسیده، *تاریخ تذکرةهای فارسی*، تألیف مرحوم گلچین معانی است. این اثر اگرچه در مقدمه موجز خود، به تحلیل، دسته‌بندی و سیر تذکرةنویسی پرداخته، بیش از ۵۲۹ تذکرة را به دقت معرفی کرده و از نسخ خطی بسیاری از آنها اطلاعات مفیدی ارائه داده است. از دیگر منابع مفید و ارزشمندی که البته در بخشی از اثر خود به تذکرةها توجه کرده‌اند، می‌توان به کتاب *نظریه تاریخ ادبیات* اثر محمود فتوحی (۱۳۸۷) و بخش‌های آغازین کتاب *تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی* سید مهدی زرقانی (۱۳۸۸) و مقاله ارزشمند سعید شفیع‌یون (۱۳۹۳) با عنوان «گذری دیگرگون بر تذکرةهای ادبی» اشاره کرد. فتوحی و زرقانی در بخشی از اثر خود به تقسیم‌بندی انواع و گونه‌های مختلف تذکرةها توجه کرده‌اند و شفیع‌یون در مقاله خود با دقت بیشتر بررسی انواع تذکرةها را محور پژوهش خود قرار داده است. در این آثار در بحث سیر تاریخی تذکرةنویسی به جز زرقانی که اشارتی مختصر دارد، دیگران به نقش پررنگ و ممتاز عصر قاجار در تولید تذکرةها توجه خاصی نکرده‌اند.

عصر قاجار، دوره شکوفایی تذکرةنویسی در ادب فارسی است و بیشترین میزان تذکرةهای فارسی در سراسر تاریخ ادبیات فارسی در این زمان به نگارش درآمده‌اند. از منظر تاریخ تذکرةنویسی و براساس کتاب *تاریخ تذکرةهای فارسی* از میان ۵۲۹ تذکرةای که در این اثر معرفی شده است: در قرن ۶، چهار؛ در قرن ۷، یک؛ در قرن ۸، دو؛ در قرن ۹، هفت؛ در قرن ۱۰، سی و سه؛ در قرن ۱۱، پنجاه و هشت؛ در قرن ۱۲، هفتاد و دو؛ در قرن ۱۳، یکصد و پنجاه و دو؛ و در قرن ۱۴، دویست و یک تذکرة به رشته تحریر درآمده است (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۲ / ۸۷۱-۹۱۶)؛ یعنی در عصر قاجار دوبرابر ۶ قرن گذشته به تذکرةنویسی و حفظ اشعار و احوال شاعران گذشته و معاصر توجه شده است. این حجم انبوه از تذکرةهای شاعران، خود گویای رونق و رواج بسیار بازار شعر و ادب در عصر قاجار بوده؛ چیزی که متأسفانه با سیاه‌نمایی افراطی دوره بازگشت از چشم پژوهندگان پنهان مانده است.

علاوه بر این تذکرةهای قاجاری گونه‌های مختلفی داشتند که پیش از این یا کم‌نظیر یا اساساً بی‌همانند بوده‌اند. از میان آثاری که به انواع تذکرةها پرداخته‌اند و بیشتر معرفی شد، فتوحی در فصل دهم از *نظریه تاریخ ادبیات* (صص ۲۸۷ - ۳۴۰) و شفیع‌یون در مقاله اشاره شده به دسته‌بندی دقیق‌تری از تذکرةها پرداخته‌اند. فتوحی بر اساس موضوع، به تقسیم‌بندی ده‌گانه تذکرةها معتقد است (۱۳۸۷: ۲۸۸). شفیع‌یون این دسته‌بندی را در ذیل هفت موضوع خلاصه کرده است. اینجا صرفاً برای آشنایی با تنوع و گوناگونی تذکرةهای عصر قاجار، تنها به ذکر نمونه‌هایی براساس تقسیم‌بندی آقای فتوحی اکتفا می‌کنیم و البته در موارد ناگزیر به نقد این دسته‌بندی اشارتی کوتاه خواهیم کرد:

۱. تذکرةهای عمومی، مشتمل بر احوال شاعران گذشته و معاصر، مانند: *آتشکده آذر* از لطفعلی بیگ آذر بیگدلی، *مجمع‌الفصحا* از رضاقلی خان هدایت.

۲. تذکرةهای قومی یا زبانی که به شاعرانی که یا علاوه بر فارسی به دیگر زبان‌ها نیز شعر سروده‌اند یا صرفاً به زبان

دیگری شعر سروده‌اند، پرداخته شده‌است. این نوع از تذکرها پیش از این دوره سابقه نداشت و برای نخستین بار در دوره بازگشت دیده می‌شود؛ مانند: گلزار ابراهیم اثر علی ابراهیم خان خلیل و گلشن بی‌خار از محمدمصطفی خان شیفته مظفر جنگ (نقوی، ۱۳۴۳: ۷۴۰).

۳. تذکره‌های عصری که صرفاً ناظر بر شرح احوال شاعران همروزگار مؤلف است. پیش از این دوره، تذکره مجالس‌النفائس به ۳۸۵ شاعر قرن نهم و تذکره‌های تحفه سامی و تذکره نصرآبادی درباره شاعران عصر صفوی نوشته شده‌است؛ ولی در این دوره تذکره‌های بسیاری را از این دست می‌یابیم که تنها برای نمونه می‌توان به حدیقه‌الشعرا از احمد دیوان بیگی، المآثر والآثار از اعتماد السلطنه، تذکره دلگشا اثر بسمل شیرازی و نگارستان دارا از عبدالرزاق دنبلی متخلص به مفتون اشاره کرد.

۴. تذکره‌های زنان: از میان ۱۷ اثری که فتوحی از آنها نام می‌برد، تنها جواهرالعجایب به قلم فخری هروی بوده که پیش از قاجار تألیف شده و مابقی تذکره‌ها در عصر قاجار و پس از آن به نگارش درآمده‌است؛ مانند: تذکره الخواتین از ملک‌الکتاب شیرازی، خیرات حسان از اعتماد السلطنه و آثار الحسان از میرزا حسن جابری انصاری اصفهانی.

۵. تذکره مهاجرت که برای اولین بار شفیق اورنگ‌آبادی تذکره شام غریبان را در این دوره (۱۹۷) تألیف کرده است.

۶. تذکره‌های اعتقادی که ناظر بر شاعرانی است که در یک مرام یا اندیشه مشترک هستند. فتوحی از نه تذکره در این بخش نام می‌برد که قدیمی‌ترین آن مجالس‌المؤمنین قاضی نورالله شوشتری است (۱۳۸۷: ۳۱۱) و مابقی همگی از آثار معاصران است. شفیعیون در مقاله خود این نوع تذکره‌ها را مسلکی یا اعتقادی می‌نامد و می‌نویسد: «نمونه‌های مستقل و قابل ملاحظه در این زمینه بسیار اندک‌اند. البته نمونه‌هایی عمومی مانند مجالس‌المؤمنین را می‌توان تسامحاً از متشابهات این نوع تذکره دانست» (شفیعیون، ۱۳۹۳: ۹۴). از آنجاکه قاضی نورالله شوشتری در کتاب مفصل خود از میان دوازده مجلس آن صرفاً دو مجلس پایانی کتابش را به شرح احوال شاعران عرب و عجم که از نظر او شیعه بوده‌اند، اختصاص داده‌است، نمی‌توان آن اثر را یک تذکره مستقل برشمرد و در طول تاریخ نیز این اثر را غالباً در رده آثار رجالی برشمرده‌اند. شفیعیون نیز چنان‌که دیدیم قید تسامحاً را از این رو به کار برده‌است. اما قدیمی‌ترین تذکره مستقل در این باب که محصول عصر قاجار به شمار می‌رود، تذکره ارزشمند ریاض‌العارفین اثر رضاقلی خان هدایت است که به شرح احوال ۳۵۴ تن از شاعران عارف پرداخته و این اثر را به سال ۱۲۶۰ق تألیف و البته در ادوار بعد نیز مطالبی به آن افزوده‌است.

۷. تذکره‌های خانوادگی و درباری، از میان نه تذکره‌ای که آقای فتوحی در ذیل این عنوان ذکر کرده‌اند، هفت تذکره متعلق به دوره قاجار است (ص ۳۱۲) و البته تعداد این دست تذکره‌ها در این دوره بسیار بیشتر است. آقای فتوحی توضیحی درباره این گونه از تذکره‌ها ارائه نکرده‌اند؛ ولی با تأمل در تذکره‌هایی که برای نمونه ذیل این نامگذاری آورده‌اند، باید گفت این گونه از تذکره‌ها را باید ذیل دو عنوان مجزا دسته‌بندی کرد؛ دو عنوانی که اتفاقاً دو محقق دیگر هر یک جداگانه یکی از این عنوان‌ها را پیشنهاد کرده‌است. این دو نامگذاری یکی «تذکره‌های ممدوحی و منقبتی» است که شفیعیون پیشنهاد داده (← شفیعیون، ۱۳۹۳: ۹۳) و دیگری «تذکره‌های سلسله‌ای - خاندانی» که زرقانی عنوان نهاده است (← زرقانی، ۱۳۸۸: ۴۵).

شفیعیون عنوان مناسبی برای این تذکره‌ها برگزیده است؛ ولی در تعریف او از این تذکره‌ها اندکی مسامحه دیده می‌شود. وی معتقد است تذکره‌های ممدوحی «به تذکره‌هایی گفته می‌شود که نگارنده‌هاشان به معرفی شاعران تحت حمایت شخصیت صاحب جاه و بزرگی پرداخته باشند؛ خواه این بزرگ شخصیتی معنوی یا مذهبی مانند امام معصوم یا مرادی باشد، خواه شخصیتی دنیایی مانند پادشاه یا امیر و حاکمی» (ص ۹۳). این تذکره‌ها در واقع به شرح احوال و آثار شاعرانی می‌پردازد که اشعاری در مدح شاه، وزیر، حاکم یا امامان و معصومین سروده است و نه لزوماً شاعرانی که تحت حمایت پادشاهی باشند. نکته مهمی که با دقت در این تذکره‌ها می‌توان دریافت، این است که گویا وظیفه این آثار بیشتر جمع‌آوری مدایح شاه یا

اشخاص صاحب نفوذ بوده تا پرداختن به شرح احوال شاعران؛ از این رو حجم مدایح و اشعار در این تذکره‌ها بسیار و معرفی شاعران به نسبت اشعار اندک است. از جمله این تذکره‌ها در عصر قاجار *زینت المدايح* تألیف محمدصادق وقایع‌نگار متخلص به «هما» است که در سال ۱۲۱۸ و به مناسبت هفتمین سال پادشاهی فتحعلی‌شاه نوشته شده و طی آن، دوازده شاعر و مدایح آنان را از شاه درج کرده‌است (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۱/ ۶۸۷ - ۶۹۴). دیگری *گنج شایگان* از میرزا طاهر اصفهانی که شرح حال شش شاهزاده و چهل و دو شاعر مداح میرزا آقا خان نوری را آورده‌است (همان: ۲/ ۷۳ - ۷۷) دیگری *مدایح معتمدیه* از میرزا محمد علی مذهب اصفهانی متخلص به بهار که به شاعران و مادحان منوچهرخان گرجی، حاکم اصفهان پرداخته‌است (همان: ۲/ ۱۹۱ - ۲۰۱). نمونه متفاوت و جالب توجه از این دست، تذکره *مآثر الباقریه* تألیف محمدعلی وفا زواره‌ای است. وفا به شرح احوال و نقل مدایح پنجاه و یک نفر از شاعرانی می‌پردازد که سید محمدباقر شفتی، عالم مشهور و قدرتمند اصفهان را مدح گفته‌اند. «بخش دوم این تذکره که به تقریب، یک پنجم آن را در برگرفته‌است، اختصاص به مسجد سید اصفهان دارد و «رساله مسجدیه» نام گرفته‌است و آن حاوی تذکره و سروده شعرایی است که در باب مسجد [سید] شعر گفته‌اند» (مسجدی، ۱۳۸۵: ۳۳/مقدمه). چنان‌که دیدیم این تذکره در باب عالمی دینی و در انتهای آن تذکره‌ای درباره شاعرانی است که مسجد سید اصفهان را ستوده‌اند. از این رو اطلاق تذکره‌های «مدوحی یا منقبتی» به جای تذکره‌های «خانوادگی و درباری» صحیح‌تر است.

اما تذکره‌های «خاندانی-سلسله‌ای» آثاری است که به شاعران یک خاندان یا شاعرانی توجه دارد که در روزگار یک یا چند پادشاه یا سراسر یک سلسله می‌زیسته‌اند و الزاماً در بردارنده مدایح شاعران نیست؛ بلکه نمونه‌های مختلف اشعار آنان را دارد و محور تذکره نیز معرفی شاعران است؛ از این رو اطلاعات دقیق‌تر و بیشتری نسبت به تذکره‌های مدوحی ارائه می‌دهند. برای نمونه می‌توان به دو تذکره *انجمن ناصری* و *تذکره مجدی* هر دو تألیف ابراهیم منشی ملقب به مدایح‌نگار اشاره کرد که به ترتیب شرح احوال بیست و شش و یازده شاعر از بزرگان مملکتی را بیان کرده‌است که در زمان ناصرالدین‌شاه می‌زیسته‌اند (← مدایح‌نگار، ۱۳۶۳: ۱-۱۲) نمونه دیگر *تذکره گلشن محمود* از محمود میرزا قاجار که به شرح حال ۴۸ تن از پسران فتحعلی‌شاه و دیگر شاهزادگان قاجاری پرداخته‌است (محمود میرزا، ۱۳۹۴: ۱۳-۱۹). همچنین تذکره دیگر محمود میرزا که اعتبار و اهمیت بیشتری نیز دارد، به نام *سینه‌المحمود* که به احوال و اشعار سیصد و پنجاه و هشت شاعر هم‌روزگار خود و معاصر فتحعلی‌شاه اختصاص دارد. *تذکره تجربه‌الاحرار و تسلیه‌الابرار* اثر نویسنده دانشمند عصر زند و قاجار یعنی عبدالرزاق دنبلی، جمع تذکره‌های خاندانی و سلسله‌ای است. مفتون در ابتدای این اثر خود به معرفی معاریف خاندان خود می‌پردازد و سپس برخی از مشاهیر علما را معرفی می‌کند و سرانجام به شرح احوال و آثار ۱۶ شاعر نامدار روی می‌آورد که در عصر زندیه و قاجار زیسته‌اند.

۸. گونه جدیدی از تذکره که پیش از قاجار سابقه نداشته و برای اولین بار در این دوره مبنای دسته‌بندی و نگارش تذکره‌ها شده، گونه‌ای است که آن را «تذکره‌های قالبی» نام نهاده‌ایم. در این نوع تذکره‌ها قالب اشعار مدنظر تذکره‌نگار قرار می‌گیرد و بدین‌گونه به احوال شاعران جداگانه اعم از غزل‌سرایان، قصیده‌سرایان، رباعی‌گویان یا مثنوی‌سرایان و ... می‌پردازد. برای نمونه تذکره *بساتین‌الخاقانیه* نوشته علیرضا میرزا قاجار، فرزند فتحعلی‌شاه و متخلص به شهره که تذکره‌اش را در پنج بستان مستقل بدین شرح نگاهشته‌است: «۱. بستان‌العشاق، در ذکر غزل‌سرایان. ۲. بستان‌البدایع در ذکر قطعه‌گویان. ۳. بستان‌الفضائل در ذکر قصیده‌سرایان. ۴. بستان‌المعارف در ذکر مثنوی‌سرایان. ۵. بستان‌الصنایع، در ذکر رباعی‌سرایان» (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۱/ ۱۰۱ - ۱۲۴). این پنج بستان هریک تذکره‌ای جداگانه است و امروزه جز سه بستان آن به دست نیست و از آن میان تذکره‌های *بستان‌العشاق*^۴ و *بستان‌الصنایع*^۵ آن تصحیح شده‌است. در همین دوره و با همین شیوه تقسیم‌بندی، تذکره *بدایع‌الافکار* از سید عبدالرحیم منصف موسوی مازندرانی را می‌شناسیم که در سال‌های ۱۲۳۷ تا ۱۲۳۹ و در مازندران نوشته و به شش قسمت تقسیم شده‌است: «۱. قصائد، ۲. غزلیات، ۳. مثنویات، ۴. مقطعات، ۵. رباعیات، ۶. ترجیعات» (همان: ۸۳-

۸۵). نمونه دیگر، تذکره هفت آسمان تألیف مولوی آغااحمدعلی احمد است که در سال ۱۲۸۶ با موضوع شرح احوال و معرفی مثنوی سرایان در هند نگاشته شده است.

توضیح در باب این دسته‌بندی اینکه آقای فتوحی این نوع از تذکره‌ها را ذیل عنوان «تذکره‌های سبک‌ها و انواع ادبی» گنجانده و از میان تذکره‌هایی که نام برده شد، تنها به تذکره هفت آسمان اشاره کرده است (فتوحی، ۱۳۸۵: ۳۱۵). چنان‌که می‌دانیم قالب شعر با سبک و انواع ادبی متفاوت و قابل جمع نیست؛ قالب ناظر بر ساختار و ظاهر شعر است، ولی سبک و نوع ادبی به محتوا و ماده شعر توجه دارند؛ از این رو این نوع تذکره‌ها را زیرمجموعه تذکره‌های سبکی و انواع ادبی قرار دادن درست نیست. شفیعیون نیز برای این دست تذکره‌ها نام «تذکره‌های گونه‌ای» را برگزیده است (شفیعیون، ۱۳۹۳: ۹۳). در این نام‌گذاری نیز باید گفت گونه ادبی همواره معادل انواع ادبی است و بر محتوا و مایه شعر دلالت دارد. پس به همان دلیل پیش‌گفته نام‌گذاری «تذکره‌های گونه‌ای» بر تذکره‌های قالبی صحیح نیست.

۹. نوع دیگری از تذکره را که در این عهد باب شد و نمونه‌ای در گذشته نداشته و پژوهندگان به این‌گونه توجه نکرده‌اند، می‌توان «تذکره‌های طنز یا تَفَنی» نامید. تذکره‌هایی که مقصود نگارندگان آن معرفی شاعران و نقل اشعار آنان نبوده است، بلکه بیشتر به زبان طنز و گاه هزل به موضوعات اجتماعی به‌ویژه نقد وضعیت ادبی اجتماع و شاعرانمایان می‌پردازد. نمونه مشهور آن تذکره یخچالیه است از محمدعلی مذهب اصفهانی که سه بار با تصحیح و مقدمه سه ادیب دانشمند به چاپ رسیده است. نخست در سال ۱۲۹۰ ذکاءالملک فروغی، دوم در ۱۲۹۷ وحید دستگردی و سومین بار سال ۱۳۲۱ گلچین معانی آن را تصحیح کرده‌اند. مرحوم گلچین معانی درباره این کتاب می‌نویسد: «با عباراتی جزیل و انشایی بی‌بدیل به اسلوب آتشکده نگاشته و در آن کردار ناپسند و گفتار ناسودمند عده‌ای از یاهو سرایان و هرزه‌درایان عصر خود را که شعر از شعر و بعره از بعیر باز نمی‌دانستند و دعوی شاعری و سخنوری می‌کردند... مورد انتقاد ساخته و نام آن را یخچالیه نهاده است» (گلچین معانی، ۱۳۲۱: مقدمه: الف - ب).

محمدکاظم اسرار تبریزی ملقب به اسرار علی^۶ تذکره‌ای دارد با نام بهجه الشعرا که به تصریح مؤلف از یخچالیه پیروی کرده و بنا را بر طنز و نقد شاعران گذاشته است، با این تفاوت که در این تذکره شاعران حقیقی هستند و در یخچالیه نام و نشان و اشعار شاعران ساخته و پرداخته محمدعلی مذهب است. اسرار تبریزی تذکره مفصل تری با نام حدیقه الشعرا نیز دارد که مشابهت‌هایی با بهجه الشعرا در آن مشهود است و اگرچه در مقدمه آن به سبک نگارش طنز و هجو آن اشاره نکرده، ولی با مطالعه آن می‌توان دریافت که «اسرار تبریزی هردو تذکره را با مزاح و شوخی و طعن و مطایبه و ذکر لطایف نگاشته است» (رنجبری حیدرباغی، ۱۳۹۴: ۳۹). اسرار تبریزی البته اثری دیگر نیز دارد که اگرچه صرفاً به شاعران اختصاص ندارد، شیوه‌ای تذکره‌ای دارد و در آن به شرح احوال و سخنان عقلا مجانبین روزگار خود پرداخته است. این اثر خواندنی که جز در ادب عرب نظیری ندارد، فنون الجنون^۷ نام دارد و مسامحتاً می‌توان آن را در ذیل این بخش گنجانده. به عنوان آخرین تذکره با چنین محتوای طنز و هجو می‌توان به تذکره ادیب بیضائی اشاره کرد که باز از یخچالیه مذهب اصفهانی تقلید کرده و به انتقاد از شاعر نمایان کاشان پرداخته است. مرحوم گلچین معانی این اثر را در مقدمه یخچالیه معرفی کرده است (گلچین معانی، ۱۳۲۱: «د» مقدمه).

از دسته‌بندی تذکره‌ها که بگذریم یک نکته بسیار مهم در این موضوع، نقش مستقیم شاهان و درباریان عصر قاجار در آفرینش تذکره‌هاست. شاهان قاجار گاه به‌طور مستقیم به نگارش تذکره‌ها دستور می‌دادند، همانند تذکره سفینه‌المحمود یا گلشن محمود که محمود میرزا قاجار به دستور مستقیم پدرش، فتحعلی‌شاه به نگارش آن پرداخت. انجمن خاقان را نیز فاضل‌خان گروسی به دستور همین پادشاه تألیف کرد یا تذکره خازن‌الاشعار را فرج‌الله‌خان شیرازی متخلص به طرفه به دستور ناصرالدین‌شاه نگاشته است.

نکته مهم‌تر اینکه اگر شاه یا شاهزادگانی به اقتضای علاقه یا سریان طبع اشعاری بسرایند، در طول تاریخ بی‌سابقه

نبوده است، اگرچه در این دوره به شکل کم سابقه‌ای رواج می‌یابد و با ادوار پیش قابل مقایسه نیست، ولی اگر شاهزادگانی خود به نگارش تذکره بپردازند، نشان از علاقه‌مندی تام و به عبارتی دغدغه‌مندی آنان در حوزه شعر و ادب است. شاهزادگانی که خود غالباً از حکام ولایات مختلف ایران بودند و به دلیل نفوذ و قدرت سیاسی، اثرگذاری مستقیمی در جهت‌دهی به جامعه ادبی و گرایش عامه به ادبیات و شعر داشتند. در گذشته ایران تنها سام میرزا، فرزند شاه اسماعیل اول، به نگارش تذکره تحفه سامی پرداخته بود و شاهزاده دیگری را که به نگارش تذکره شاعران پرداخته باشد، نمی‌شناسیم؛ ولی در این عهد بسیاری از شاهزادگان و منسوبان به شاهان قاجار به تألیف تذکره پرداخته‌اند. از دیگر فرزندان این پادشاه که دستی در تذکره‌نویسی نیز داشته‌اند، می‌توان به حیدرقلی میرزا صاحب تذکره خاور و محمدقلی میرزا، مؤلف تذکره خسروی و سیف‌الدوله سلطان محمد میرزا، نویسنده بزم خاقان یا تذکره السلاطین اشاره کرد. تذکره مصطفی خراب از هلاکو میرزا، فرزند حسنعلی میرزا و نواده فتحعلی شاه و تذکره محمدشاهی نوشته بهمن میرزا، فرزند عباس میرزای نایب‌السلطنه نیز در این زمینه است. هریک از این تذکره‌ها نشان از رسوخ و نفوذ ادبیات در اندیشه رجال و سیاست‌پیشگان عهد قاجار دارد.

۲-۳. تشابه، تغییر و توارث تخلص

در مطالعه شرح احوال و اشعار شاعران این دوره سه نکته درباره تخلص‌گزینی شاعران به گونه‌ای آشکار به چشم می‌آید که به هریک خواهیم پرداخت. استفاده از تخلص‌های مشابه نکته‌ای است که اگرچه از عصر صفوی رواج گرفت، در عهد قاجار به اوج خود رسید. «تزام شاعران و کمبود تخلص سبب ایجاد اختلال در نظم تاریخ ادبیات شده است. گاه یک تخلص میان چندین شاعر مشترک شده و این مایه گرفتاری‌های بسیاری در قلمرو مطالعات تاریخی شعر فارسی است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۲: ۵۵). تخلص نشان خاص و وجه ممیزه هر شاعر بوده است؛ از این رو در گذشته هر شاعری با برگزیدن یک تخلص خاص و متفاوت می‌کوشید تا حضور و بقای خود را در تاریخ شعر و ادب پایدار سازد؛ اما از سویی محدودیت واژگان مناسب برای تخلص که هم از نظر وزن و هم از نظر معنا شایسته باشد و از سوی دیگر استفاده از همان کلمات محدود از سوی شاعران گذشته و همچنین تعداد بسیار شاعران این دوره منجر به انتخاب تخلص‌های تکراری در میان شاعران قاجار شد.

گویا در نظر شاعران دوره بازگشت، اشتراک در تخلص قبجی نداشته و امری عادی به شمار می‌آمده است. به نظر می‌رسد شاعران قاجار تلاش چندانی برای نوآوری در گزینش و انتخاب تخلص‌های جدید نداشته‌اند یا گویا تقلید و تکرار در گزینش تخلص نیز بروز و ظهور داشته است. نکته مهم اینکه در گذشته، غالباً شاعران از تخلص‌های پیشینیان استفاده نمی‌کردند و تکرار تخلص‌های مشترک در یک دوره کمتر به چشم می‌خورد، اما در این دوره مکرراً تخلص‌هایی را می‌بینیم که در همین دوره به کار رفته است. برای نمونه در تذکره معتبر حدیقه الشعراء دیوان بیگی که فقط اختصاص به شاعران دوره بازگشت و معاصران مؤلف دارد، تنها در ذیل حرف «میم» مجموعاً ۱۷۹ شاعر معرفی شده‌اند و از این میان ۱۲۵ شاعر، تخلص مشترک با شاعر یا شاعران دیگری دارند. در این کتاب گاه یک تخلص بین دو تا هفت نفر به کار رفته است؛ مثلاً با تخلص محسن (هندی - یزدی، ج ۳/ ۱۵۵۵ - ۱۵۵۶) یا محجوب (ترشیزی - شیرازی، ج ۳/ ۱۵۴۰) دو نفر معرفی شده‌اند. هریک از تخلص‌های مونس (۳/ ۱۷۴۷ - ۱۷۵۰)، محرم (۳/ ۱۵۴۳ - ۱۵۴۵)، مفتون (۳/ ۱۶۹۰ - ۱۶۹۴) و مظهر (۳/ ۱۶۸۲ - ۱۶۸۷) میان پنج شاعر مشترک بوده است. با تخلص مایل (آشتیانی - اصفهانی - افشاری - بروجردی - قزوینی - کاشانی - نهاوندی، ج ۳/ ۱۴۹۷ - ۱۵۰۵) یا تخلص محمود (۳/ ۱۵۸۸ - ۱۶۱۱) نیز هفت شاعر در این تذکره عصری دیده می‌شود. این ویژگی را بدون ارزش‌گذاری مثبت یا منفی آن در اعصار و ادوار گذشته شعر فارسی نمی‌توان دید.

نکته دیگر تغییر تخلص است که در گذشته ادبی ایران تا قبل از دوره بازگشت، نمونه‌های بسیار اندک و معدودی داشته است و مثلاً تغییر تخلص حقایقی به خاقانی، خاوری به انوری، سکاکی به فغانی از مشهورترین نمونه‌هاست. شاعرانی را نیز

داریم که با دو تخلص شعر سروده‌اند، مانند: عطار و فرید، نعمت‌الله و سید.

در دوره بازگشت تغییر تخلص گویا به رویه‌ای رایج بدل می‌شود و به شاعران بسیاری برمی‌خوریم که دارای دو تخلص بوده‌اند؛ حتی شاعرانی هستند که در عمر شعری خود سه تخلص نیز داشته‌اند. تحقیق دقیق در این باب و جست‌وجو در دلایل اجتماعی و تاریخی این تغییر تخلص‌ها زمان دیگری می‌طلبد، ولی نمونه‌وار به تعدادی از این تغییر تخلص‌ها اشاره می‌کنیم: میرزا عبدالله اصفهانی متخلص به «سرگشته» که اشعار او دربارهٔ اطعمه و اشره مشهور است و بعدها تخلص «اشتها» برگزید و البته تخلص سرگشته را تا آخر عمر در اشعار غیر غذایی به‌کار می‌برد (معلم حبیب‌آبادی، ۱۳۶۲: ۴/۱۲۵۳). رضاقلی خان هدایت، شاعر، مورخ، ادیب معروف در ابتدا «چاکر» تخلص می‌کرد و بعدها بنابر واقعه‌ای کرامت‌آمیز از طرف حاج زین‌العابدین شیروانی تخلص «هدایت» را برگزید (ایرج‌پور، ۱۳۸۹: ۱۹). میرزامحمدعلی مذهب اصفهانی صاحب تذکره *مدایح معتمدیه* که برخی گفته‌اند، در آغاز تخلص «بهار» داشته و سپس به «فرهنگ» تغییر داد (دیوان بیگی، ۱۳۶۵: ۲/۱۳۵۹)؛ معلم حبیب‌آبادی، ۱۳۶۲: ۶/۲۱۰۲؛ محیط طباطبایی، ۱۳۲۱: ط مقدمه؛ ولی درست آن است که وی در آغاز تخلص «فرهنگ» داشت و سپس آن را به «بهار» بدل کرد (مسجدی، ۱۳۹۰: ۱۴۲). میرزا فتح‌الله جلالی که فرزند شاعر و خطاط نامدار قاجار میرزا عبدالرحیم افسر بود، در آغاز «رشیدا» تخلص می‌کرد و سپس تخلص «جلالی» را برای خود برگزید (همایی، ۱۳۷۵: ۱۳۶). حکیم غلامعلی شیرازی که از شعرا و حکمای نامدار قاجار بوده، تخلص خود را از «فانی» به «حکیم» برگرداند (صداقت حسینی، ۱۳۹۰: ۳۳۷ - ۳۳۸). قآنی نیز در ابتدا تخلص «حبیب» داشته و بعدها به دستور ممدوحش حسنعلی میرزا، معروف به شجاع السلطنه، تخلص خود را به مناسبت نام فرزندش اباقآن به «قآنی» تبدیل کرد (دیوان بیگی، ۱۳۶۵: ۲/۱۴۰۱). این مشت که نمونه‌ای از تغییر تخلص‌های این عهد است با جست‌وجوی مستوفی می‌تواند به خرواری برآید. در این میان حتی هستند شاعرانی که سه بار تخلص برگزیده‌اند و به عبارت بهتر دوبار تخلصشان را تبدیل کرده‌اند. یکی از آنها هلاکومیرزا قاجار، نوهٔ فاضل، سرشناس و اهل ذوق فتحعلی‌شاه و پسر حسنعلی میرزا شجاع‌السلطنه است. او در آغاز تخلص «هلاکو» داشت و بعد آن را به «عشق» بدل کرد و در اواخر عمر باز تخلصش را به «خراب» تغییر داد. تذکره‌های *خرابات و مصطفی خراب* از اوست.

انتقال و توارث تخلص نیز از دیگر ویژگی‌های این دوره است. می‌دانیم که در عهد قاجار القاب فراوانی به رجل درباری تعلق می‌گرفت؛ تا آنجا که برخی دو یا حتی سه لقب داشته‌اند. این القاب غالباً به ارث می‌رسید. «القاب نیز مانند مشاغل تا حدی جنبهٔ موروثی داشت، به‌خصوص اگر القاب از درجات پایین‌تر بود و داوطلب ذی‌نفوذی نداشت و وارث صلاحیت‌داری هم موجود بود، احتمال انتقال لقب به وراثت زیاد بود، یعنی وراثت حق تقدم در اخذ و احراز لقب داشتند» (شکوری، ۱۳۶۸: ۱۳۳). به نظر می‌رسد این قاعده به‌شکل نامحسوسی به فضای ادبی عصر قاجار نیز انتقال یافته و در موارد معدودی تخلص شعری پدر به فرزند انتقال می‌یافته یا فرزند، خود به دلایلی برای تصاحب تخلص پدر اقدام می‌کرده‌است. نمونهٔ بارز آن در این عهد، تخلص و لقب محمدتقی سپهر است که به دو فرزند فاضل و خلف او انتقال یافته‌است. دیوان بیگی در خلال شرح احوال او به این موضوع اشاره می‌کند: «سپهر ثانی بن سپهر اول اسمش عباسقلی‌خان و سپهر اول را فرزند ثانی است. بعد از رحلتش لقب لسان‌الملکی و استیفای او را به پسر بزرگش دادند و تخلصش را به این پسر واگذارند. این هم از خصایص این عهد است که تخلص را به توارث قرار دهند» (دیوان بیگی، ۱۳۶۵: ۱/۷۴۶). در *سفینه‌المحمود* نمونه‌ای دیگر از توارث تخلص یا به عبارت دقیق‌تر انتقال خودخواسته تخلص دربارهٔ منصور اصفهانی آمده‌است. این شخص که در طبابت شهرت بسیار داشته، به دلیل آن که پدرش در شعر چندان خوش ندرخشیده بود، تخلص پدر را برمی‌گزیند: «تخلص مسطور [درست آن: "منصور"] از آن والدش بوده چون او را فردی [شعری] که تازه باشد، نبوده بلکه موجب کلال مستمعین می‌بود، ناچار تخلص خود را «منصور» قرار داد بلکه به این سیاق پایمال گفته‌های والد نماید» (محمودمیرزا، ۱۳۴۶: ۲۹۲).

این شیوه از توارث تخلص و لقب، گویا در هنرهای دیگر نیز مرسوم بوده و برای نمونه حاج میرزا آقا امامی، نقاش نامدار اواخر عهد قاجار، پس از تعلیم کامل این هنر به فرزندش، نشانه‌های لیاقت و کاردانی را در او می‌بیند و «مرتبه‌وی به جایی رسیده‌است که حاجی میرزا آقا امضای مطلق (امامی) را که معرف کارهای او در دنیا است به او واگذار فرموده‌است» (همایی، ۱۳۷۵: ۳۲۲).

نتیجه

شعر دوره بازگشت از جایگاه بلند و درخشش دوره‌های پیشین بی‌نصیب مانده‌است، ولی در جایگاه میراثی ملی و گاه ارزشمند نیاز به مطالعه جدی‌تر دارد. در بررسی دقیق اشعار و فضای ادبی آن روزگار، ویژگی‌های ممتاز و گاه بی‌تکراری یافت می‌شود که در این اوراق بدانها پرداخته شده‌است. توجه ویژه و بی‌سابقه شاهان و درباریان به شعر و ادب، کثرت خاندان‌های فاضل و ادب‌دوست، انجمن‌های ادبی، همگی محور آفرینش و جهت‌بخشی به شعر، رواج بی‌سابقه تذکره‌نویسی و تنوع تذکره‌ها، توجه شاعران به دیگر هنرها به‌ویژه خطاطی و تکرار تخلص و تغییر و توارث آن از جمله مولفه‌های کلیدی است که در مطالعه شعر و بازنشاسی فضای ادبی دوره بازگشت باید بدانها توجه کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. این تذکره با نام «تذکره شعرای اصفهان» به شماره‌بازیابی ۱۵۴۳۴ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی محفوظ است و این قصیده در صفحات ۲۳ - ۲۶ نسخه آمده‌است. این تذکره را نگارنده تصحیح کرده است که به‌زودی به همراه تذکره دیگری از مسکین به چاپ خواهد رسید.
۲. دیوان فتحعلی‌شاه متخلص به «فریاد» در سال ۱۳۷۰ به کوشش حسن گل‌محمدی در انتشارات اطلس و دیوان ناصرالدین شاه در سال ۱۳۹۰ در نشر علم به چاپ رسیده‌است.
۳. این شاهزادگان شاعر به ترتیب سن از این قرارند:

 ۱. محمدعلی میرزا متخلص به «دولت». ۲. محمدقلی میرزا متخلص به «خسروی». ۳. محمدولی میرزا متخلص به «والی». ۴. نایب‌السلطنه عباس میرزا که تخلص برنگزید، ولی اشعاری دارد. ۵. حسنعلی میرزا متخلص به «شکسته». ۶. محمدتقی میرزا متخلص به «شوکت». ۷. شیخعلی میرزا متخلص به «شاپور». ۸. علیشاه ظل‌السلطان متخلص به «ولی» و «عادل». ۹. عبدالله میرزا متخلص به «دارا». ۱۰. امام ویردی میرزا متخلص به «داور». ۱۱. محمدرضا میرزا متخلص به «افسر» [کلیات افسر، به تصحیح اینجانب در قالب طرح پژوهشی در دانشگاه پیام نور استان اصفهان به انجام رسیده و این مقاله مسخرج از آن است]. ۱۲. محمود میرزا قاجار متخلص به «محمود». ۱۳. حیدرقلی میرزا متخلص به «خاور». ۱۴. همایون میرزا متخلص به «حشمت». ۱۵. الله‌ویردی میرزا متخلص به «بیضا». ۱۶. احمدعلی میرزا به اسم تخلص می‌کرده‌است. ۱۷. علی‌رضامیرزا متخلص به «شهره». ۱۸. ملک‌قاسم میرزا متخلص به «قاسم». ۱۹. سلطان‌محمد میرزا متخلص به «سلطان». ۲۰. ملک‌ایرج میرزا متخلص به «انصاف» و «ملک». ۲۱. جهان‌شاه میرزا متخلص به «جهان». ۲۲. فرخ‌سیر میرزا متخلص به «نیر». ۲۳. اورنگ‌زیب میرزا متخلص به «اورنگ» جلال‌الدین میرزا متخلص به «جلال».

۴. تصحیح این اثر پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم زهرا رضایی در سال ۱۳۸۸ در دانشگاه علامه طباطبایی بوده‌است.
۵. آقای بهروز ساقی این اثر در رساله کارشناسی ارشد در سال ۱۳۸۷ و در دانشگاه علامه طباطبایی تصحیح کرده‌است.
۶. لقب طریقتی او را متأسفانه تمامی منابع به اشتباه اسرار علیشاه نوشته‌اند و نگارنده دلایل این اشتباه را به تفصیل در مقاله‌ای دیگر نگاشته‌ام: (← ایرج‌پور، محمدابراهیم، «نظری به منظرالاولیا»، فصلنامه آینه میراث، بهار و تابستان ۱۳۹۰، شماره ۴۸، ۱۳-۱۴).

۷. فنون‌الجنون را نخست این قلم در مقاله‌ای معرفی کرده‌است: (← ایرج‌پور، محمدابراهیم، «فنون‌الجنون، تذکره دیوانگان فرزانه»، فصلنامه پیام بهارستان، پاییز ۱۳۹۰، شماره ۱۳، ۸۷۳ - ۸۸۱) و سپس آقای علی بشارت دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه پیام‌نور مرکز اصفهان آن را به راهنمایی اینجانب تصحیح کرده و اکنون آماده چاپ است.

منابع

۱. اوحدی، مجید (۱۳۴۵). «تاریخ انجمنهای ادبی اصفهان»، مجله وحید، شماره ۳۸، بهمن، ۱۶۳-۱۶۶.
۲. ایرج‌پور، محمدابراهیم (۱۳۸۹). «شناخت‌نامه هدایت»، آینه میراث، شماره ۴۶، بهار و تابستان، ۱۵-۵۴.
۳. بهار، محمدتقی (۱۳۷۱). بهار و ادب فارسی، به کوشش محمد گلین، چ ۲، تهران: امیرکبیر.
۴. بیابانکی، سعید (۱۳۸۸). «انجمن‌های ادبی اصفهان از دیروز تا امروز»، مجله شعر، شماره ۶۷، پاییز، ۵۶ - ۵۸.
۵. بیضایی، پرتو (۱۳۱۶). «شرح حال استاد صباحی بیدگلی کاشانی»، ارمغان، سال هجدهم، اردیبهشت، ۱۰۹ - ۱۲۴.
۶. بی‌نا (۱۳۸۸). «انجمن‌های ادبی در دارالادب ایران: مروری بر وضعیت مهم‌ترین انجمن‌های ادبی شیراز»، فصلنامه شعر، شماره ۶۸، ۲۸ - ۳۰.
۷. تجربه‌کار، نصرت (۱۳۵۰). سبک شعر در عصر قاجاریه، تهران: مسعود سعد.
۸. خاتمی، احمد (۱۳۷۳). تاریخ ادبیات ایران در دوره بازگشت ادبی (از سقوط صفویه تا استقرار مشروطه)، تهران: پایا.
۹. خاوری، فضل‌الله حسینی شیرازی (۱۳۸۰). تاریخ ذوالقرنین، تحقیق ناصر افشارفر، انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۰. _____ (۱۳۷۸). تذکره خاوری، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: زنگان.
۱۱. رضاپور آکردی، محمد مهدی (۱۳۹۴). پژوهشی در شعر دوره نخست بازگشت، تهران: اراده.
۱۲. رضایی و دیگران (۱۳۹۴). «تحلیل چند اصطلاح نقد ادبی در تذکره‌های عصر صفویه»، نامه فرهنگستان (ویژه‌نامه شبه‌قاره)، پاییز و زمستان، شماره ۵.
۱۳. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۴۵). تاریخ خط و خطاطی، تهران: امیرکبیر.
۱۴. رنجبری حیدرباغی، احمد (۱۳۹۴). «نگاهی به دو تذکره شعر از اسرار علیشاه تبریزی و نقد و بررسی تصحیح حدیقه‌الشعرا اسرار»، فصلنامه نقد کتاب میراث، سال دوم، شماره ۶ و ۷، تابستان و پاییز.
۱۵. زرقلانی، سید مهدی (۱۳۸۸). تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی، تهران: سخن.
۱۶. سپنتا، ساسان (۱۳۶۵). «انجمن‌های ادبی اصفهان»، مجله آینده، شماره ۷ و ۸، مهر و آبان، ۳۸۵-۳۹۶.
۱۷. سپهر، محمدتقی (۱۳۷۷). ناسخ‌التواریخ (تاریخ قاجاریه)، به اهتمام جمشید کیان‌فر، ۳ جلد در ۲ مجلد، تهران: اساطیر.
۱۸. شفیعیون، سید سعید (۱۳۹۳). «گذری دیگرگون بر تذکره‌های ادبی»، مجله فنون ادبی، شماره ۱۱، پاییز و زمستان، ۸۵ - ۱۰۴.
۱۹. شکوری، ابوالفضل (۱۳۶۸). «نقش القاب در رجال‌شناسی»، مجله یاد، شماره ۱۶، ۹۷ - ۱۳۸.
۲۰. شمس لنگرودی، محمد (۱۳۷۵). مکتب بازگشت: (بررسی شعر دوره‌های افشاریه، زندیه، قاجاریه)، تهران: مرکز.
۲۱. شمیسا، سیروس (۱۳۷۵). سبک‌شناسی نثر، تهران: میترا.
۲۲. صفایی، ابراهیم (بی‌تا). کتاب نهضت ادبی ایران در عصر قاجار، چ ۲، تبریز: ابن سینا.
۲۳. عضدی، احمدخان (۱۳۷۶). تاریخ عضدی، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: علم.
۲۴. فتحعلی‌شاه قاجار (۱۳۷۰). دیوان فتحعلی‌شاه «خاقان»، به کوشش حسن گل‌محمدی، تهران: اطلس.

۲۵. فتوحی، محمود (۱۳۸۷). *نظریه تاریخ ادبیات*، تهران: سخن.
۲۶. گلچین معانی، احمد (۱۳۶۳). *تاریخ تذکره‌های فارسی*، چ ۲، ج ۲، تهران: سنایی.
۲۷. _____ (مصحح) (۱۳۲۱). *تذکره یحچالیه*، تألیف میرزاحمد علی مذهب، چ ۳، شرکت تضامنی حیدری.
۲۸. مسکین، محمدعلی (قرن ۱۳). *تذکره مسکین (نسخه خطی)*، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۵۴۳۴.
۲۹. شفیع کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۲). *ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما*، ترجمه حجت‌الله اصیل، چ ۲، تهران: نشر نی.
۳۰. _____ (۱۳۸۲). «روانشناسی اجتماعی شعر فارسی (در نگاه به تخلص‌ها)»، بخارا، شماره ۳۲، مهر و آبان، ۶۶-۶۷.
۳۱. صداقت حسینی، سیدرضا (۱۳۹۰). «محبت‌نامه و ساقی‌نامه حکیم غلامعلی شیرازی»، میراث شهاب، پاییز و زمستان، شماره ۶۵ و ۶۶، ۳۳۷-۳۵۹.
۳۲. صفایی، ابراهیم (بی‌تا). *کتاب نهضت ادبی ایران در عصر قاجار*، چ ۲، تبریز: ابن سینا.
۳۳. قدسی، منوچهر (۱۳۴۹). «یک خاندان فضل و هنر در اصفهان»، *مجله هنر و مردم*، بهمن، شماره ۱۰۰، ۳۳-۳۷.
۳۴. محمود میرزا قاجار (۱۳۹۴). *گلشن محمود*، تصحیح میرهاشم محدث، کاشان: سفیر اردهال.
۳۵. مدایح نگار تفرشی، ابراهیم (۱۳۶۳). *تذکره ناصری و تذکره مجدیه*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بابک.
۳۶. مسجدی، حسین (مصحح) (۱۳۸۵). *تذکره متأثر الباقریه*، تألیف میرزاحمدعلی وفا زواره‌ای، نشر سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
۳۷. _____ (۱۳۹۰). *مقدمه تذکره مدایح المعتمدیه*، تألیف میرزاحمدعلی مذهب، انتشارات دانشگاه اصفهان.
۳۸. معلم حبیب‌آبادی، محمدعلی (۱۳۶۲). *مکارم‌الآثار*، ج ۴، اصفهان: مؤسسه نشر نفایس مخطوطات اصفهان.
۳۹. نقوی، علیرضا (۱۳۴۳). *تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان*، تهران: علمی.
۴۰. همایی، جلال‌الدین (۱۳۰۸). «هما»، *مجله ارمغان*، مرداد و شهریور، شماره ۱۰۵-۱۰۶، ۳۲۶-۳۳۸.
۴۱. _____ (۱۳۴۳). *برگزیده دیوان سه شاعر اصفهان*، تهران: کتابفروشی فروغی.
۴۲. _____ (۱۳۷۵). *تاریخ اصفهان (مجله هنر و هنرمندان)*، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.